

Dordrecht Ondergronds 9

Gemeente Dordrecht, Wijnstraat 153, Huis Roodenburch & Huis 't Schaeck

Een bureauonderzoek en een archeologische
begeleiding.

M.C. Dorst

Een leeuwenkop-ornament van gips, gevonden in Huis Roodenburch.

2010

Gemeente Dordrecht
Bureau Monumentenzorg & Archeologie

Colofon	
ISSN	1876-2379
ISBN	n.v.t.
Tekst	M.C. Dorst
Redactie	J. Hoevenberg
Afbeeldingen	Bureau Monumentenzorg & Archeologie (tenzij anders vermeld)
Vormgeving	Bureau Monumentenzorg & Archeologie
Drukwerk	Bureau Monumentenzorg & Archeologie
Uitgave	Gemeente Dordrecht, augustus 2010
<p>Gemeente Dordrecht Sector Stadsontwikkeling / Afdeling Inrichting Stadsdelen Bureau Monumentenzorg & Archeologie</p> <p>Postbus 8 3300 AA Dordrecht T (078) 639 64 02 monarch@dordrecht.nl www.dordrecht.nl/archeologie</p>	
© Gemeente Dordrecht, 2010	
<p>Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.</p>	

Inhoud

1. Inleiding	4
1.1 Algemeen	4
1.2 Administratieve gegevens	5
2. Bureauonderzoek	6
2.1 Plangebied, onderzoeksgebied en de geplande werkzaamheden.....	6
2.3 Bureauonderzoek.....	7
2.4 Archeologische verwachting en advies	13
3. Doel- en vraagstellingen	14
4. Archeologische begeleiding en boringen	15
4.1 Methoden	15
4.2 Onderzoekresultaten.....	15
4.2.1 Lithostratigrafie	15
4.2.2 Archeologie, sporen en vondstmateriaal	18
5. Conclusies	28
Literatuur	29
Afkortingen	29

1. Inleiding

1.1 Algemeen

In het kader van sanering- en renovatiewerkzaamheden in een pand aan de Wijnstraat 153 in de gemeente Dordrecht, is er gegraven in de tuin en de kelder. Aangezien hierbij mogelijk archeologische waarden verstoord zouden kunnen worden, zijn de werkzaamheden door het Bureau Monumentenzorg & Archeologie van de gemeente archeologisch begeleid.

Er is om meerdere redenen gekozen voor een archeologische begeleiding. Gezien de bebouwing was een vooronderzoek in het veld niet mogelijk. Daarnaast was de verstoringsdiepte minimaal en gezien de status van Rijksmonument is vooraf al aangegeven dat bij het aantreffen van behoudenswaardige elementen, waar mogelijk, gekozen werd voor behoud *in situ*.

Voor de uitvoering van het veldwerk is een Programma van Eisen¹ opgesteld. Het (hoofd)doel van het veldwerk was het documenteren van aanwezige archeologische waarden.

Dit document betreft de rapportage van een archeologische begeleiding. Een kort bureauonderzoek is aan het veldwerk voorafgegaan.² Gedurende de graafwerkzaamheden zijn archeologische waarden uit de Late Middeleeuwen tot de 20^e eeuw aangetroffen. Deze zijn tijdens de begeleiding gedocumenteerd.

De gegevens van het plangebied, de aanleiding voor het onderzoek, de resultaten van het bureauonderzoek en een archeologische verwachting zijn weergegeven in hoofdstuk 2. De doel- en vraagstellingen staan vermeld in hoofdstuk 3 en in hoofdstuk 4 zijn de onderzoeksmethoden en de resultaten van het veldwerk beschreven. Ten slotte zijn in hoofdstuk 5 de conclusies verwoord.

¹ Dorst 2009

² Bouwhistorische gegevens zijn gedocumenteerd in een bouwhistorisch rapport, Weijs 2010.

1.2 Administratieve gegevens

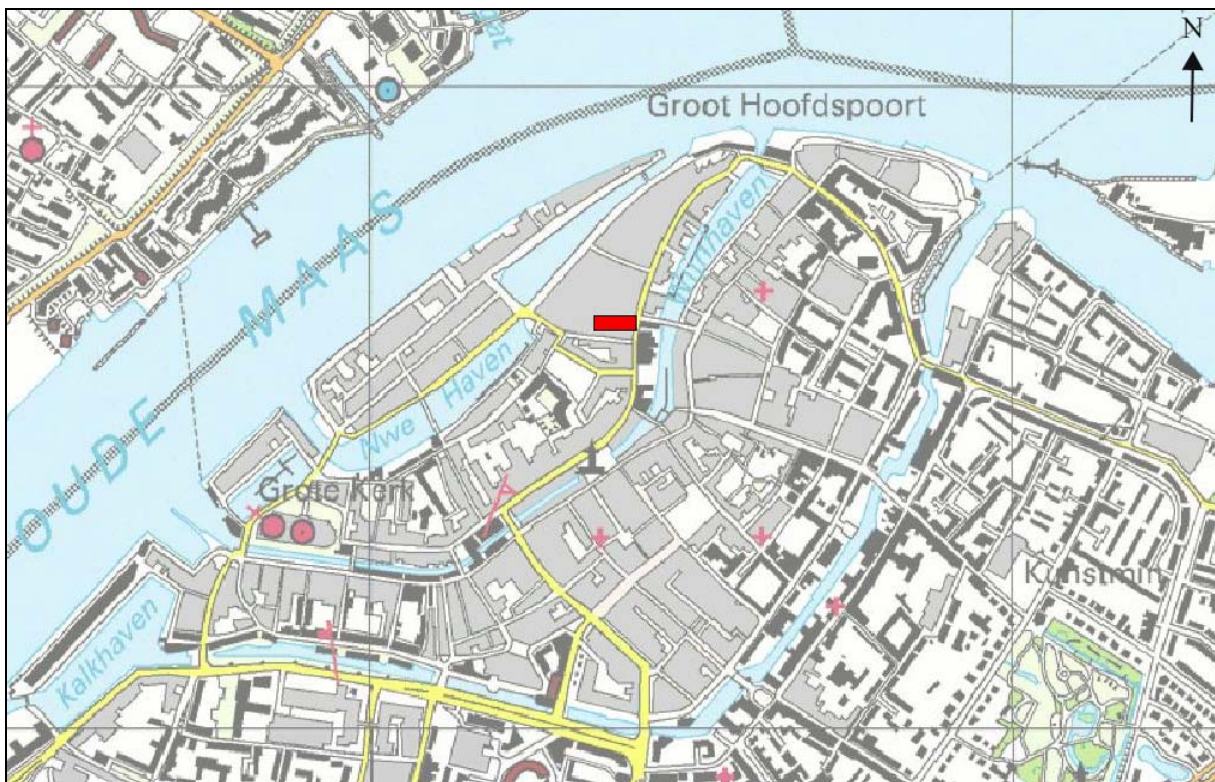
Aard Onderzoek	Bureauonderzoek, boringen en een archeologische begeleiding conform opgraven.
Projectcode	0912
ARCHIS	
Onderzoeksmeldingsnr.	35943
Vondstmeldingsnummer	414504
Periode	Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd
Datum onderzoek	augustus 2009 tot maart 2010
Plangebied	Wijnstraat 153
Provincie	Zuid Holland
Gemeente	Dordrecht
Plaats	Dordrecht
Toponiem	Huis Roodenburch & Huis 't Schaeck
Kaartblad	38C
RD-coördinaten	
NW	105.356 / 425.656
NO	105.410 / 425.629
ZO	105.404 / 425.617
ZW	105.349 / 425.634
Kadastrale gegevens	
Gemeente code	DDT00
Sectie	F
Perceelnrs.	2326
Oprachtgever	Gemeente Dordrecht Projectmanagement
Contactpersoon	dhr. P. Vlasblom p.vlasblom@drechtsteden.nl
Uitvoerder	Bureau Monumentenzorg & Archeologie
Projectleider	Dhr. M.C. Dorst
Projectmedewerkers	Dhr. M.C. Dorst, dhr. J.A. Nipius
Autorisatie	
Bevoegde overheid	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek	mevr. H. Kromkamp (bureauhoofd M&A, namens B&W)
Autorisatie rapport	mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Archivering projectgegevens en vondstmateriaal	
Digitaal	Archief Bureau Monumentenzorg & Archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) / e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl)
Analoog	Archief Bureau Monumentenzorg & Archeologie
Vondstmateriaal	Stadsdepot Dordrecht Bedrijventerrein Dordtse Kil III Jade 400, 3316 LJ Dordrecht

2. Bureauonderzoek

2.1 Plangebied, onderzoeksgebied en de geplande werkzaamheden

Het plangebied is gelegen in het historische centrum van Dordrecht en betreft het perceel van de, van oorsprong middeleeuwse huizen Roodenburch en 't Schaeck aan de Wijnstraat 153 (afb. 1 en 2). In het kader van een renovatie- en saneringsplan zullen op diverse locaties bodemingrepen plaatsvinden (afb.2). Het pand is in bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser en zal na de renovatie in gebruik worden genomen als hotel-restaurant. Tijdens de herinrichting zal de tuin tot circa 50 cm beneden maaiveld ontgraven worden. Dit deel meet circa 15 x 26 m (390 m²). Inpandig zal in het souterrain gegraven worden. Het noordelijke deel van het pand zal geheel ontgraven worden. Het voorhuis meet 21 x 5 m (105 m²) en de ontgravingsdiepte is circa 50 tot 70 cm onder het huidige vloerniveau. Het achterhuis meet circa 14 x 5 m (70 m²) en de ontgravingsdiepte is circa 60 tot 80 cm onder vloerniveau. In het zuidelijke deel van het pand zal alleen een klein deel van het achterhuis (5 x 5 m, 25 m²) worden ontgraven tot circa 60 tot 80 cm onder vloerniveau.

Het onderzoeksgebied betreft de hierboven genoemde delen.

Afb. 1. Ligging van het plangebied Huis Roodenburch & Huis 't Schaeck aan de Wijnstraat 153 te Dordrecht (rood).

Afb. 2. Het plan- en onderzoeksgebied Huis Roodenburch/'t Schaeck aan de Wijnstraat 153 te Dordrecht.

2.3 Bureauonderzoek

Historische bronnen

De onderzoekslocatie is gelegen in één van de oudste bewoningslinten van de stad Dordrecht, nu de Wijnstraat. Vermoedelijk vestigden de eerste bewoners zich gedurende de 11e eeuw op de beide oevers van een riviertje dat geassocieerd wordt met de historische Thuredrith. Het bewoningslint op de zuidelijke oever was de Voorstraat, de zogenaamde 'landzijde' en op de noordoever woonde men langs de Wijnstraat; de 'poortzijde'. De monding van de rivier tussen deze straten werd gebruikt als haven; de Oude Haven, nu Voorstraats- of Wijnhaven genoemd.

In 1203 wordt de Wijnstraat aangeduid als "*novo dicho*"; oftewel de nieuwe dijk. Van opgravingen aan de Tolbrugstraat, de Waag/Huis Scharlaken aan het Scheffersplein en aan de Voorstraat 244 is bekend dat men gedurende deze periode de oeverzones in verschillende fases heeft opgehoogd zodat de bewoningslinten waarschijnlijk het karakter van een dijk kregen.³

³ Sarfatij 2007, Dorst in prep.

Hoewel deze aan de Voorstraat waarschijnlijk wel een waterkerende functie had, is dit voor de ophogingen aan de Wijnstraat niet met zekerheid te zeggen. Gedurende de 14^e eeuw maakte de locatie deel uit van het (vermoedelijke) grafelijk domein, dat zou worden begrensd door de Wijnstraat, de Gravenstraat, de Schrijverstraat en de huidige Kuipershaven. Het pand naast het onderzoeksgebied, het huis Henegouwen, was tot in de 14^e eeuw in gebruik als grafelijke herberg. Hier verbleven de graven van Holland als ze voor zaken in Dordrecht waren. Tijdens deze periode was er op deze locatie waarschijnlijk al sprake van (grote) bakstenen huizen.

Gedurende de 13^e en 14^e eeuw waren er op de hoek van de Gravenstraat en de Wijnstraat drie huizen aanwezig, namelijk Tolloysen, Henegouwen en Roodenburch. Het middelste huis Henegouwen was in bezit van de grafelijke familie en werd gebruikt als herberg. Tegen het einde van de 15^e eeuw is op de plaats van het hoekpand Tolloysen en het naastgelegen Henegouwen een nieuw pand gebouwd dat gezamenlijk Henegouwen genoemd werd.⁴

Volgens de 17^e- eeuwse schrijver Matthijs Balen zou het huis Roodenburch al dateren van vóór 1313.⁵ In een 14^e –eeuwse leenmannenlijst van de heer van Voorne wordt een zekere Jan Oem, ook wel Jan heer Gillisz., genoemd als leenhouder van het huis Roodenburch. Nadat de heerlijkheid Voorne in 1372 aan de graven van Holland verviel, kwam dit huis (mogelijk weer) in grafelijk bezit.

Willem Boogaert zou in 1410 de eerste bewoner van het huis 't Schaeck zijn geweest en op basis van een reetreckers⁶ bepaling uit dat jaar is op te maken dat het huis in dat jaar is verbouwd of mogelijk zelf gebouwd.⁷ Dit huis lag ten noorden naast het huis Roodenburch. Uit latere stukken blijkt dat Willem Boogaert, samen met drie broers, ook eigenaar was van Roodenburch. De familie houdt beide panden gedurende de 15^e eeuw in bezit. In een acte uit 1594 wordt gesproken over de bebouwing op de locatie van het onderzoeksgebied:

*"....in de plaetse van welck voors[egte] vercoghte huys eertijts geweest ofte gestaen hebben twee hysen het eene genaemt Roodenbuch ende het ander ge[naemp]t 't Schaeck..."*⁸

Hieruit blijkt dat de huizen Roodenburch en 't Schaeck rond het midden van de 16^e eeuw zijn samengevoegd. Waarschijnlijk is dit gebeurd tussen 1543 en 1556. Dit is af te leiden uit een aantal historische bronnen. Uit een verslag van de heffing van de 10e penning⁹ uit 1543 worden de panden nog afzonderlijk van elkaar aangeslagen. In 1556 wordt voor huis Roodenburch in een ander belastingverslag, het zogenaamde '*haertstedengelt*'¹⁰, aangegeven dat er 12 stookplaatsen aanwezig zouden zijn. Dit zou voor één huis wel een zeer groot aantal zijn.¹¹

Beide panden hadden grote (wijn)kelders die afzonderlijk werden verhuurd aan (wijn)handelaren.

⁴ Van Heiningen en Sigmond 2006a, 36

⁵ Matthijs Balen 1677; aangehaald in Van Heiningen 2005, 13.

⁶ Reetreckers waren (stedelijke) landmeters.

⁷ Van Heiningen en Sigmond 2006b, 33

⁸ Van Heiningen 2005, 10

⁹ Dit was een belasting op de opbrengsten uit vastgoed.

¹⁰ Dit wordt ook wel schoorsteengeld genoemd. Het was een soort vastgoedbelasting op basis van het aantal (werkende) haarden/schoorstenen.

¹¹ Van Heiningen 2005, 11

Afb. 2a. Het keldereren van wijnvaten met een eenvoudige takelconstructie (R. van Uytven, *De Zinnelijke Middeleeuwen*, Leuven 1998)

Vanaf het begin van de 16^e eeuw was het pand in bezit van Pieter Huijgensz. In een akte uit 1505 wordt melding gemaakt van een geschil met de bewoners van Henegouwen over regenwater dat bij huis Roodenburch over het achtererf zou stromen. In de akte wordt vermeld dat er achter het huis een *loeve*, een (gedeeltelijk) overdekte achterplaats, en een *spijker* (korenopslag) aanwezig waren.¹²

In de akte wordt bepaald dat er tussen de huizen een afscheidingmuur boven de *kellenair* (kelder) van Roodenburch gemaakt moet worden.¹³

De eigenaar van Henegouwen zou daarna een bovenverdieping boven deze kelder moeten bouwen, waarschijnlijk om zodoende zijn dakwater tot achter de bebouwing van Roodenburch te kunnen lozen.

In een akte uit 1564 wordt melding gemaakt van een goot die het regenwater en het vuile water dat afkomstig was van het schoonmaken van wijnvaten, moest afvoeren.

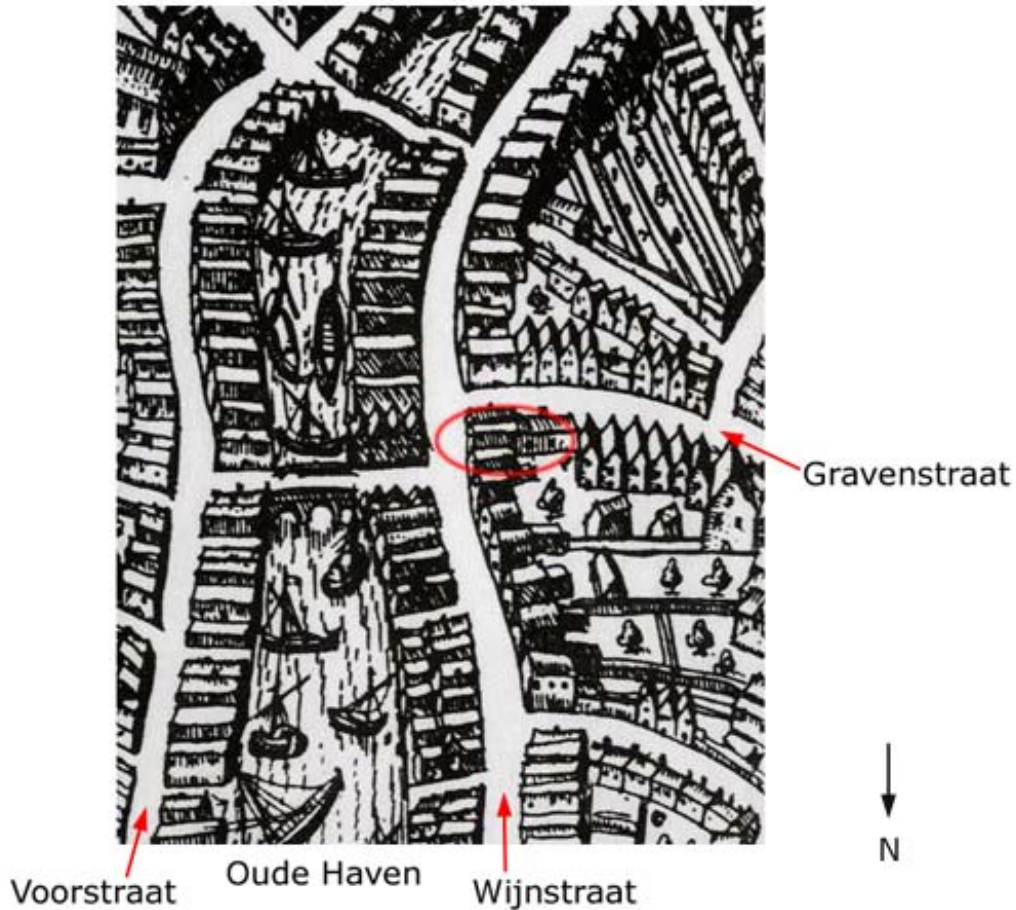
De eigenares Adriana kocht '...eene vrije water ganck coemende van huysen ende plaetsse van Roedenburch ende 't Schaeck'.¹⁴ Deze goot liep vanaf de huizen Roodenburch / 't Schaeck langs de huizen aan de Gravenstraat.

De 16^e –eeuwse situatie is weergegeven op een kaart van Guicciardini uit circa 1567. Op de hoek van de Gravenstraat en de Wijnstraat is achter de bebouwing een aanbouw te zien, die doorloopt door tot een aantal huizen dat op de Gravenstraat georiënteerd is. De individuele huizen Henegouwen en Roodenburch/'t Schaeck zijn op deze kaart echter niet eenduidig aan te wijzen (afb. 3).

¹² Stadsarchief Dordrecht, Oud-Stadsarchief 15, akte 854, d.d. 22 december 1505

¹³ Van Heiningen en Sigmond 2006b, 34. SAD, OSA 15, akte 854, d.d. 22 december 1505

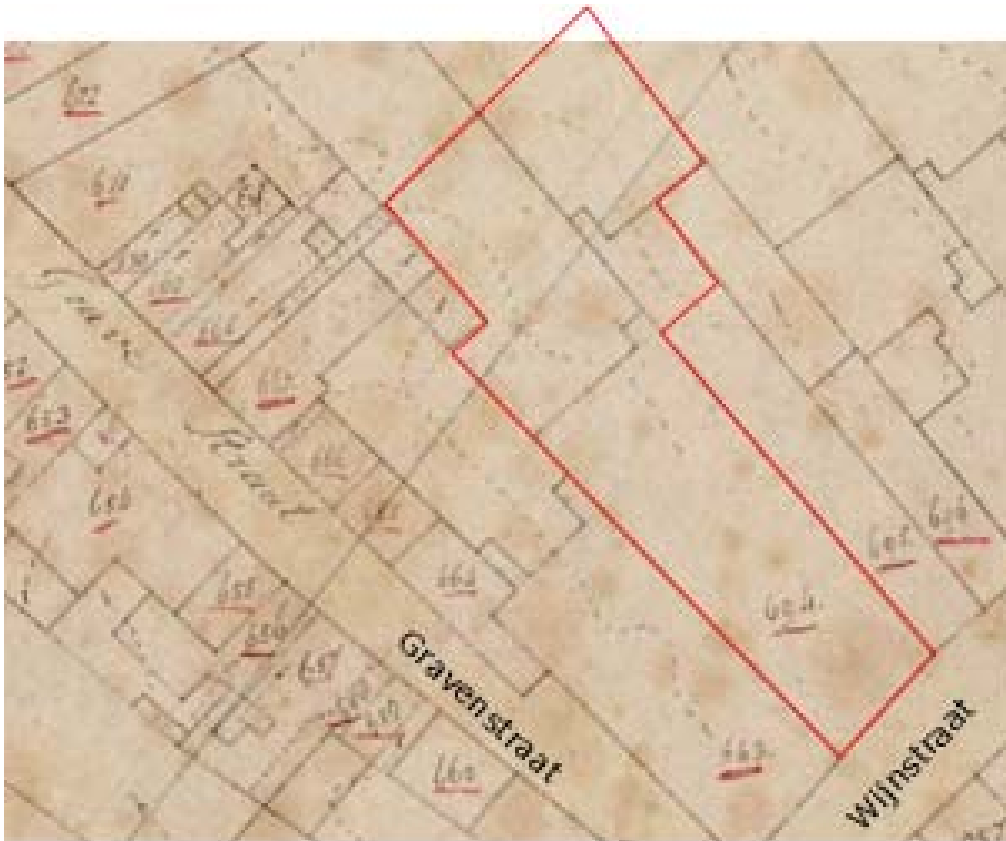
¹⁴ Stadsarchief Dordrecht, Oud Rechterlijk Archief 742, fol. 100v, d.d. 27 juni 1592

Afb. 3. De locatie van het onderzoeksgebied Roodenburch/'t Schaeck op een uitsnede van een kaart van Ludovico Guicciardini uit circa 1567. Op de kaart is achter de bebouwing op de hoek Wijnstraat/Gravenstraat een aanbouw aangegeven (rode ovaal).

Vanaf 1594 komt Roodenburch in het bezit van Baptista (de Monte) Valdona. Deze is gemachtigd om op te treden als 'taeffelhouder'. Dit betekent dat hij een bankier van een Bank van Lening was. Hier konden, op verpandingsbasis, leningen worden aangegaan. Gedurende de daaropvolgende jaren wisselt het een aantal keren van eigenaar, maar blijft het een Bank van Lening. Wel worden delen van het huis door de verschillende eigenaren onderverhuurd. Zo is er gedurende de 17^e eeuw ook een kleermaker met zijn gezin in het huis aanwezig. Ook de oorspronkelijke wijnkelders wisselen regelmatig en apart van het woonhuis van eigenaar.

In 1757 wordt de Bank van Lening door de stad overgenomen en huisvest het op een andere locatie in de Wijnstraat. Het huis Roodenburch komt weer in handen van particulieren die het geheel gebruiken als woonpand. De nieuwe eigenaren verbouwen het pand in Lodewijk XV-stijl. In een boedelinventarisatie die is opgemaakt in 1777 worden onder andere de wijnkelders, een tuinhuis en "*..verdere getimmerte en gevolge daaragter, een vrije uitgang hebbende in de Gravenstraat..*" vermeld (afb. 4).

Afb. 4. Het plangebied op een uitsnede van de kadastrale kaart uit 1811-1832 (rood). De stippellijn vanuit het pand (nr. 694) geeft het perceel aan dat bij het kadastrale nummer hoort. De stippellijn loopt door de tuin en via een gangetje naar de Gravenstraat. Dit is de uitgang die wordt genoemd in de boedelinventarisatie uit 1777.

Vanaf het begin van de 20^e eeuw wordt het pand gebruikt voor de huisvesting van kantoren en bedrijven. Gedurende deze periode wordt het pand verschillende keren (ingrijpend) verbouwd. Met name tussen 1912 en 1973 toen het pand opeenvolgend in gebruik was door een instrumentmaker, de Raad van Arbeid en de drukkerij Holster. In de periode zijn onder andere een deel van het achterhuis gesloopt en een gebouwtje (garderode en toiletblok) in de tuin, achter het buurpand Almangien (afb. 4, no. 695), aangebouwd.

Afb. 5. Het huis Roodenburch/ 't Schaeck op een foto uit 1910, gezien vanuit de Wijnstraat in de richting van de Gravenstraat (contour in rood). In de gevel van de begane grond zijn de van oorsprong laatmiddeleeuwse ingangen naar de wijnkelders te zien.

Bekende lithostratigrafische en archeologische gegevens

De bodemopbouw in het onderzoeksgebied is onbekend. Uit onderzoeken op andere locaties ten noorden langs de Oude Haven is bekend dat er sprake is van een dik pakket antropogene ophogingen.¹⁵

Een ander bekend huis dat eveneens van oorsprong dateert uit de Late Middeleeuwen is het huis Scharlaken gelegen aan De Waag. Het huis lag in hetzelfde, laat-middeleeuwse bebouwingslint op de noordelijke oeverzone van de vermoedelijke Thuredrith/Oude Haven. Hier is tussen 1968 en 1989 door dhr. H. Sarfatij gegraven tot een maximale diepte van circa 4 m – NAP. Op basis van deze gegevens kan een inschatting gemaakt worden van de bodemopbouw in het onderzoeksgebied.

Het natuurlijke landschap bestaat hier veenafzettingen, het Hollandveen Laagpakket, waarvan de top aanwezig is op circa 3 m – NAP. Direct hierop zijn verschillende antropogene ophogingspakketen aanwezig, waarvan de oudste bestaat uit veen en sterk venige klei. In het pakket was een pluggenstructuur herkenbaar en bevatte relatief weinig vondstmateriaal. Deze oudste ophogingen kunnen gedateerd worden tussen circa de 11^e en de 13^e eeuw. Gedurende deze periode werden vanaf de hoger gelegen oeverzone langs de Oude Haven, de lager gelegen delen aan de poort- (en land)zijde bij de stad betrokken. Gedurende de 11e en 12e eeuw was vermoedelijk op de locatie van de huidige Oude Maas nog een intact veenlandschap aanwezig. Hierdoor stroomden mogelijk wel één of enkele watergangen.¹⁶

¹⁵ Grote Markt: Hos en Paalman 2009, Tolbrugstraat en de Waag/Huis Scharlaken: Sarfatij 2007.

¹⁶ Op basis hiervan zou de naam *Swindrechtwert* (Zwijndrecht) verklaard kunnen worden als een doorwaadbare plaats door het Zwin (=kreek). Sarfatij 2007, 44.

De oeverzones van de vermoedelijke Thuredrith/Oude Haven werden door de ophogingen dermate opgehoogd dat ze het karakter van een dijk kregen.

In 1203 wordt de Wijnstraat aangeduid als '*...novo dicho.*', als tegenhanger van de oudere dijk, de Voorstraat.¹⁷ De lager gelegen delen van het ten noorden hiervan gelegen veenlandschap werden door de bouw van beschoeide hoofden bij de groeiende stad getrokken. Een tweede fase van ophogingen kan gedateerd worden vanaf het begin van de 13^e eeuw. Dit ophogingspakket bestaat uit venige klei zonder plaggenstructuur en met baksteenpuntjes en stadsafval. De top van de ophogingen ligt op circa 0 m NAP. De ophogingen dateren vanaf circa het begin van de 13^e eeuw. Op deze afzetting is het Huis Scharlaken, dat dateert uit circa 1250, gebouwd.

Vermoedelijk is het ophogen van deze bewoningslocaties doorgegaan tot ten minste de 17^e eeuw.

2.4 Archeologische verwachting en advies

Op grond van bovenstaande informatie kan de volgende archeologische verwachting voor het plangebied worden opgemaakt:

Gedurende de Late Middeleeuwen is de locatie al bewoond in de oudste fase van de stad, vanaf circa de 11^e eeuw. Bewoningssporen uit deze vroegste periode zullen bestaan uit resten van houten huizen en de bijbehorende sporen op het achtererf zoals afval- en mestkuilen en sloten. Deze zullen aanwezig zijn op of in in het vroegste ophogingspakket. De kans dat ophogingen uit deze periode worden verstoord, is klein. Inpandig kunnen met name bewoningssporen worden verwacht uit de periode vanaf de 13^e eeuw. Het is mogelijk dat de huidige wijnkelders die deels zullen worden verdiept, de oudste baksteenbouw fase in het onderzoeksgebied vertegenwoordigen.

In dat geval kunnen mogelijk slechts verschillende (middeleeuwse) vloerfases van de wijnkelders verwacht worden. Deze kunnen direct onder het huidige keldervloerniveau aanwezig zijn.

In de tuin van huis Roodenburch zijn, tot de te verstoren diepte, waarschijnlijk alleen ophogingsafzettingen en achtererfsporen uit de Nieuwe Tijd (1500-1900) aanwezig. De mogelijkheid bestaat dat laat-middeleeuwse bewoningsresten door de talrijke, met name 20^e-eeuwse, verbouwingen zijn verstoord of vernietigd.

Door de gemeente Dordrecht is besloten om de graafwerkzaamheden in de tuin en kelders van huis Roodenburch archeologisch te laten begeleiden.

¹⁷ Koch 1970: in Van Baarsel 1992, 129. Waar de ophogingen aan de Voorstraat mogelijk wel een echte dijk betroffen (van de Dordtse Waard/latere Groote Waard), was dat aan de Wijnstraat waarschijnlijk niet het geval. Hoewel het wordt aangeduid als 'novo dicho' oftewel 'nieuwe dijk' hadden deze ophogingen mogelijk geen of beperkte waterkerende functie.

3. Doel- en vraagstellingen

Het hoofddoel van het veldwerk is het documenteren van bewoningssporen die door de graafwerkzaamheden verstoord zouden worden. Voor de archeologische begeleiding zijn in het PvE de volgende vraagstellingen geformuleerd:¹⁸

1. *Hoe is de bodemopbouw in het plangebied?*
2. *Zijn er binnen de te verstoren diepte bewoningssporen aanwezig?*
3. *Zo ja, dan dienen deze gedocumenteerd te worden. Indien er bewoningssporen aanwezig zijn, wat is de aard en datering van de sporen?*

¹⁸ PvE 2009-5, M. C. Dorst

4. Archeologische begeleiding en boringen

4.1 Methoden

Het archeologisch onderzoek is uitgevoerd door middel van het begeleiden van de graafwerkzaamheden aangevuld met enkele handmatige grondboringen. Het veldwerk heeft plaatsgevonden tussen augustus 2009 en maart 2010. De graafwerkzaamheden betroffen het saneren en ontgraven van de gehele achtertuin en het verdiepen van delen van de kelders. Dit betrof de gehele kelder van het voormalige huis 't Schaeck en het huidige achterhuis van het voormalige (zelfstandige) huis Roodenburch.

De tuin is circa 50 cm ontgraven. In het voorhuis was de ontgravingsdiepte circa 50 - 70 cm onder het huidige vloerniveau. De ontgravingsdiepte in het achterhuis was circa 60 – 80 cm onder het bestaande vloerniveau. De werkzaamheden zijn uitgevoerd conform de in het PvE gestelde eisen en onderzoeksmethoden. De archeologische sporen zijn ingemeten aan de hand van de huidige muurvlakken van het pand. Voor het registreren van de veldgegevens is gebruik gemaakt van veldformulieren van het Bureau Monumentenzorg & Archeologie.

4.2 Onderzoekresultaten

Allereerst zal de lithostratigrafie van het plangebied worden besproken, gevolgd door de archeologische aspecten.

4.2.1 Lithostratigrafie

De (dieper gelegen) bodemopbouw is bepaald op basis van vier handmatige boringen (afb. 7 en 9). De bodem bestond, van beneden naar boven, uit de volgende vijf lithostratigrafische eenheden:

Organisch pakket A

Het diepst gelegen pakket bestaat uit bruin mineraalarm tot kleilig veen met (wortel)hout. Van dit pakket is alleen de top aangeboord, de dikte is niet bepaald. De top van het pakket was geërodeerd (klastisch pakket 1) en lag op een diepte tussen 4,54 m – NAP in het westen (B1) en 4,88 m – NAP in het oosten (B4).¹⁹

In boring 4 was in de top een dun laagje (kom)klei aanwezig. Organisch pakket A betreft het Hollandveen Laagpakket, dat behoort tot de Formatie van Nieuwkoop.

Klastisch pakket 1

In boringen 1-3 is op het veenpakket een pakket zand en klei aanwezig. Het dieper gelegen niveau bestaat uit een laag grijs zand met enkele kleilensjes, (spoel)houtjes, schelpfragmenten, enkele veenbrokjes en een kiezeltje. De laag heeft een gemiddelde dikte van 18 cm. Hierop is een laag grijze klei met zandlensjes aanwezig. Hierin zitten enkele houtresten en veenbrokjes. Dit bovenste niveau was alleen aanwezig in de westelijke boringen (B1 en 2) en heeft een dikte van circa 80 cm. De top heeft een rommelig karakter en is mogelijk antropogeen beïnvloed.

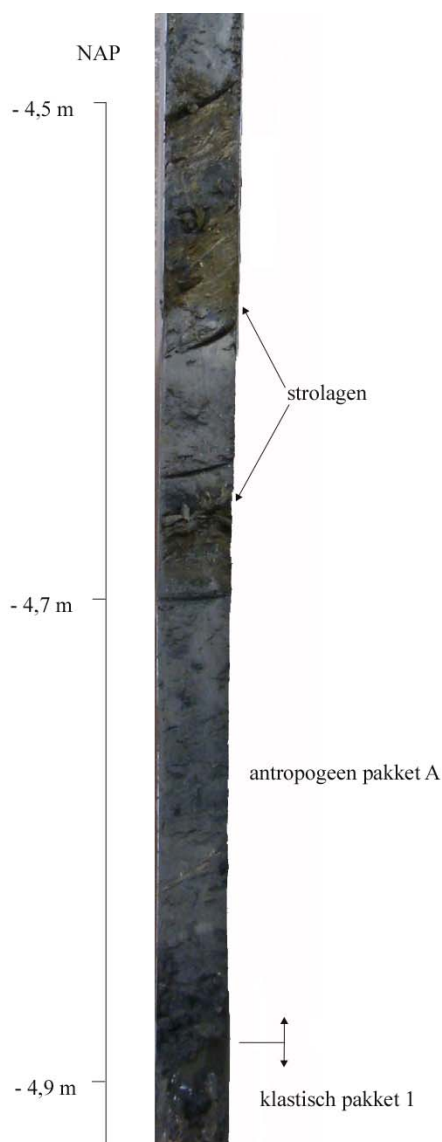
Klastisch pakket 1 kan geïnterpreteerd worden als een geul- of geulnabije afzetting. Het is echter onduidelijk van welke watergang dit afkomstig zou moeten zijn. Aangezien het laagje in de oostelijkste boring (4) niet is aangetroffen, zou het de veronderstelde watergang (zwin) tussen Dordrecht en Zwijndrecht kunnen zijn. Een andere mogelijkheid is dat de afzetting gerelateerd kan worden aan het ontstaan van de (huidige) Oude Maas.

¹⁹ Rond 7,5 m onder het maaiveld in de tuin.

Het pakket kan mogelijk gedateerd worden tussen circa de 11^e eeuw en het einde van de 12^e eeuw.²⁰ Klastisch pakket 1 behoort tot de Formatie van Echteld.

Antropogeen pakket A

Op klastisch pakket 1 ligt een gelaagd pakket grijs - donkerbruingrijze klei en zand. In de diepere lagen zijn kleibrokjes en sporadisch enkele brokjes houtskool en een kiezeltje aanwezig. In de hogere lagen waren ook enkele baksteen- en mortelpuntjes aanwezig en in de top waren humeuze vlekken aanwezig. Kenmerkend voor het pakket is, dat er op verschillende niveaus stro- en hout(snipper)laagjes aanwezig zijn (afb. 6). De top van het pakket ligt tussen 1,58 m – NAP (4,58 m – mv, B1) en 3,1 m – NAP (B4), ter hoogte van de Wijnstraat. De gemiddelde dikte is circa 195 cm. Het betreft een vrij “schoon” ophogingspakket dat het karakter heeft van een in korte periode opgeworpen pakket.²¹ Antropogeen pakket A kan gedateerd worden in de periode eind 12^e – 13^e eeuw.

Afb. 6. Een diepst gelegen traject van antropogeen pakket A in boring 3. Hierin zijn twee strolagen te zien.

²⁰ Het ontstaan van de huidige Oude Maas (de verbinding tussen de Merwede en de Dubbel) wordt door Pons (1997) verondersteld rond het einde van de 12^e eeuw.

²¹ In combinatie met stro- en hout(snipper)lagen lijkt dit pakket op de opbouw van dijken en woonheuvels.

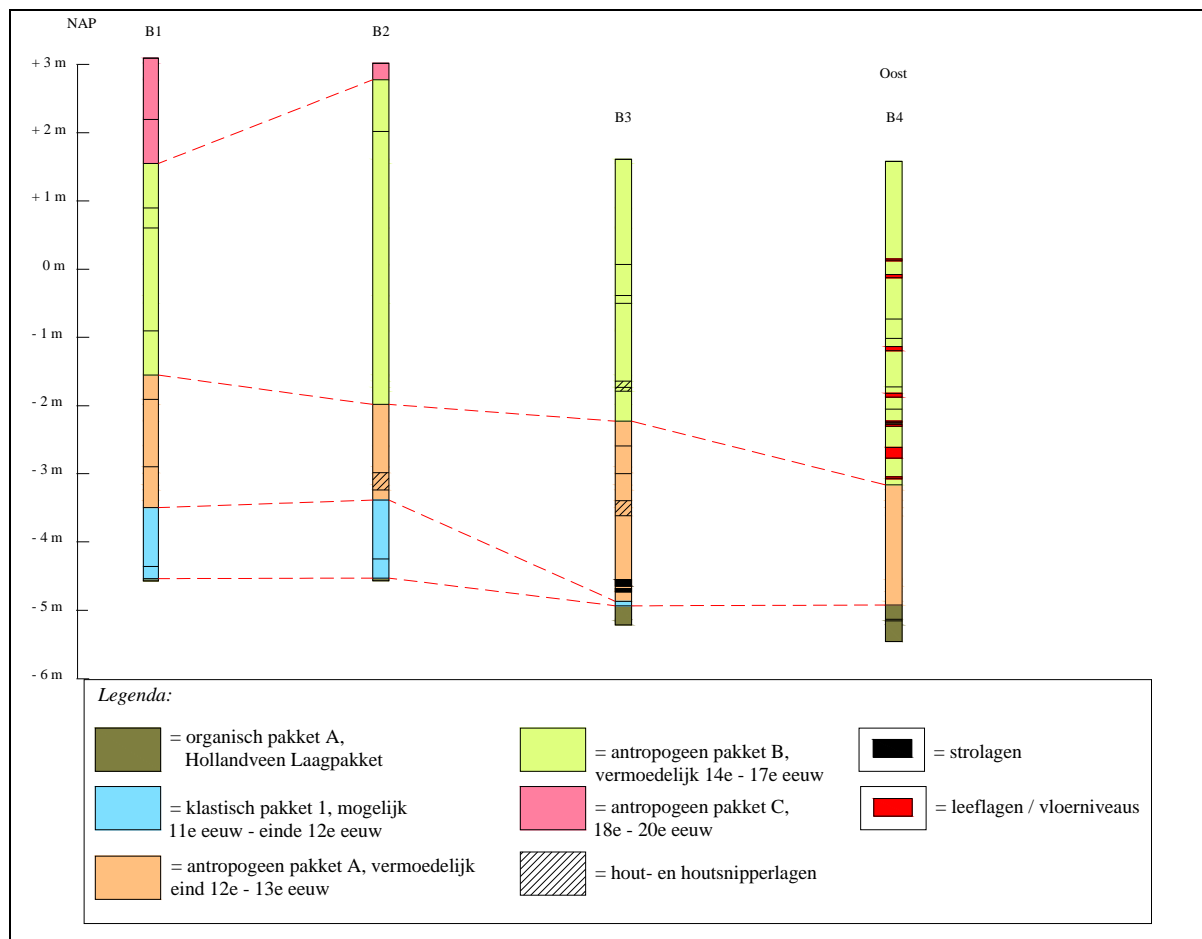
Antropogeen pakket B

Op het hierboven beschreven pakket ligt een pakket grijze, zandige klei met veenbrokjes, houtresten en relatief veel baksteen- en mortelpuin, fragmenten keramiek (steengoed 1 en roodbakend aardewerk), enkele dierlijke botfragmenten en een mosselschelp (*Mytilus edulis*) aanwezig. In boring 3 waren twee niveaus aanwezig waarop liggend hout en baksteen aanwezig waren. Mogelijk gaat het om vloer- / muur- of funderingshoutlagen.²² In boring 4 zijn in antropogeen pakket B ten minste acht leef- / vloerlagen duidelijk te onderscheiden. Deze zijn herkenbaar als dunne "vuile" lagen donkerbruin tot zwart zand of klei. Een aantal hiervan waren verbrand en in alle lagen was afval aanwezig, zoals mortelpuntjes, houtskool, mosselschelp (*Mytilus edulis*) en alikruik (*Littorina littorea*). Het pakket is, direct langs de Wijnstraat, het resultaat van het veelvuldig inpandig ophogen van een vloerniveau.

Antropogeen pakket B kan gedateerd worden tussen de 14^e en 17^e eeuw.

Antropogeen pakket C

Dit pakket is alleen in de achtertuin aangetroffen. Het bestaat uit geel zand met veel bouwpuin. Dit is het recentste ophogingspakket en is waarschijnlijk te relateren aan de verandering van de functie van het pand in het midden van de 18^e eeuw. Vanaf deze datum kwam het pand in particuliere handen en zijn er grootschalige veranderingen aangebracht waarbij ook de tuin (her)ingericht werd.

Afb. 7. Het geïnterpreteerd lithostratigrafisch bodemprofiel in het onderzoeksgebied op basis van de boorraai B1-B4. Voor de locaties van de boringen zie afb. 9. De rechter boringen 1 en 2 zijn gezet in de tuin. De linker boringen 3 en 4 zijn inpandig gezet.

²² Houtlaag op 1,6 m – NAP (circa 4,6 m – mv.) en baksteenlaag op 0,38 m – NAP (circa 3,38 m – mv)

4.2.2 Archeologie, sporen en vondstmateriaal

In totaal zijn 42 bewoningssporen aangetroffen. Het betreft resten van muren, vloeren, bezinkbakken/putten, riolen/goten, een trap, een tuinornament en enkele onduidelijke bouwelementen. Er zijn geen gesloten vondstcomplexen²³ met veel vondstmateriaal aangetroffen. De bewoningssporen en vondsten zijn in te delen in drie bewoningsperiodes, namelijk:

Periode 1.	Late Middeleeuwen en de 16 ^e eeuw
Periode 2.	de 17 ^e -18 ^e eeuw
Periode 3.	de 19 ^e -20 ^{ste} eeuw

Hieronder worden de bewoningssporen per periode besproken.

Periode 1: bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen - 16^e eeuw

Tijdens het onderzoek zijn in pandig een aantal muur(delen) waargenomen (afb. 8 en 9).²⁴ Enkele van deze muren zijn mogelijk de (zij)muren van de oudere fases van de beide huizen Roodenburch en 't Schaeck. Het gaat om de huizen van vóór het samenvoegen van de panden in circa 1550. Het noordelijke huis 't Schaeck wordt vermoedelijk voorgesteld door de muren S40 en S30; beide muurdelen bestonden uit rode bakstenen met een formaat van 23/24x12x5 cm. De top van de muurrestanten lag op circa 1,65 m NAP.²⁵

Het muurrestant S28 betreft mogelijk een zijmuur.²⁶ Tegen de achtergevel van dit pand stond, in koud verband, een muur (S31).²⁷

In pandig is de bovenkant van (vermoedelijk) een put waargenomen (S34) en waren twee restanten van vloeren aanwezig (S32, S35).²⁸

De lengte van het pand zou, gemeten vanaf de huidige gevellijn aan de Wijnstraat, circa 31 m zijn geweest.

Het achtererf was bestraat met, ten minste twee niveaus, rode (breuk) bakstenen (S21). Deze hadden een breedte van circa 14/15 cm en waren 6,5 cm dik. De top van het bovenste straatniveau lag op 1,83 m NAP.

²³ Sporen zoals waterputten, beerputten, afvalkuilen en riolen.

²⁴ Spoornummers 28, 30, 31, 32, 37, 40 en 41.

²⁵ De onderkant is niet vastgesteld, de muurresten zijn niet vergraven. Het verstoringsniveau reikte tot de bovenkant van deze muren.

²⁶ Muur bestaande uit rode baksteen 22x11x5 cm, top op 1,76 m NAP.

²⁷ Muur bestaande uit rode en gele baksteen 20x10x5 cm, hele en breukstenen.

²⁸ Put S34 baksteenformaat 22x10x5 cm. Vloer S32, rode bakstenen van ten minste 19(breuk)x10,5x4,5 cm. Vloer S35, tegel roodbakkend aardewerk, dikte 3 cm.

Afb. 8. De vermoedelijke middeleeuwse/16^e eeuwse zuid- en westgevel van huis 't Schaeck van vóór de samenvoeging rond 1550 (rood). Fotorichting: oost, richting de Wijnstraat.

De muurresten S37 en S41 zijn mogelijk delen van de zijgevels van het huis Roodenburch. De muren bestaan uit rode bakstenen met formaten tussen 24x13x5,5 cm (S37) en 23x12x5 cm (S41). Aangezien het verlengde van beide muren niet kon worden waargenomen, is het onduidelijker of dit inderdaad de zijmuren van Roodenburch betreffen. Het is wel zeker dat de muur S41 niet in het huidige achterhuis, naast S30, aanwezig was. Mogelijk was het oorspronkelijke achterhuis van Roodenburch smaller.

Afb. 9. De bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen - 16^e eeuw. Het muurwerk betreft mogelijk de funderingen van de huizen Roodenburch en 't Schaeck van vóór de samenvoeging in circa 1550.

Periode 2: bewoningssporen uit de 17^e – 18^e eeuw

Vanaf circa 1550 zijn de beide huizen samengevoegd waarbij het huidige grondplan gerealiseerd werd. Dit zijn, bij benadering, de muren die zijn aangegeven met grijs in afbeelding 11. De algemene indeling op straatniveau bestaat nu uit vier ruimtes, die als kelder gebruikt worden. Bewoningssporen uit deze periode betreffen: muren, vloeren, putten, riolen/goten en een aantal onduidelijke bouwelementen (afb. 11).

Op het achterterf wordt in deze periode een gebouwtje aangebouwd (S7, S9). De aanbouw had een omvang van circa 7 x 3,5 m en bestond uit twee ruimtes.²⁹ In de westelijke ruimte was een (kelder)ingang met trap aanwezig (afb. 10).

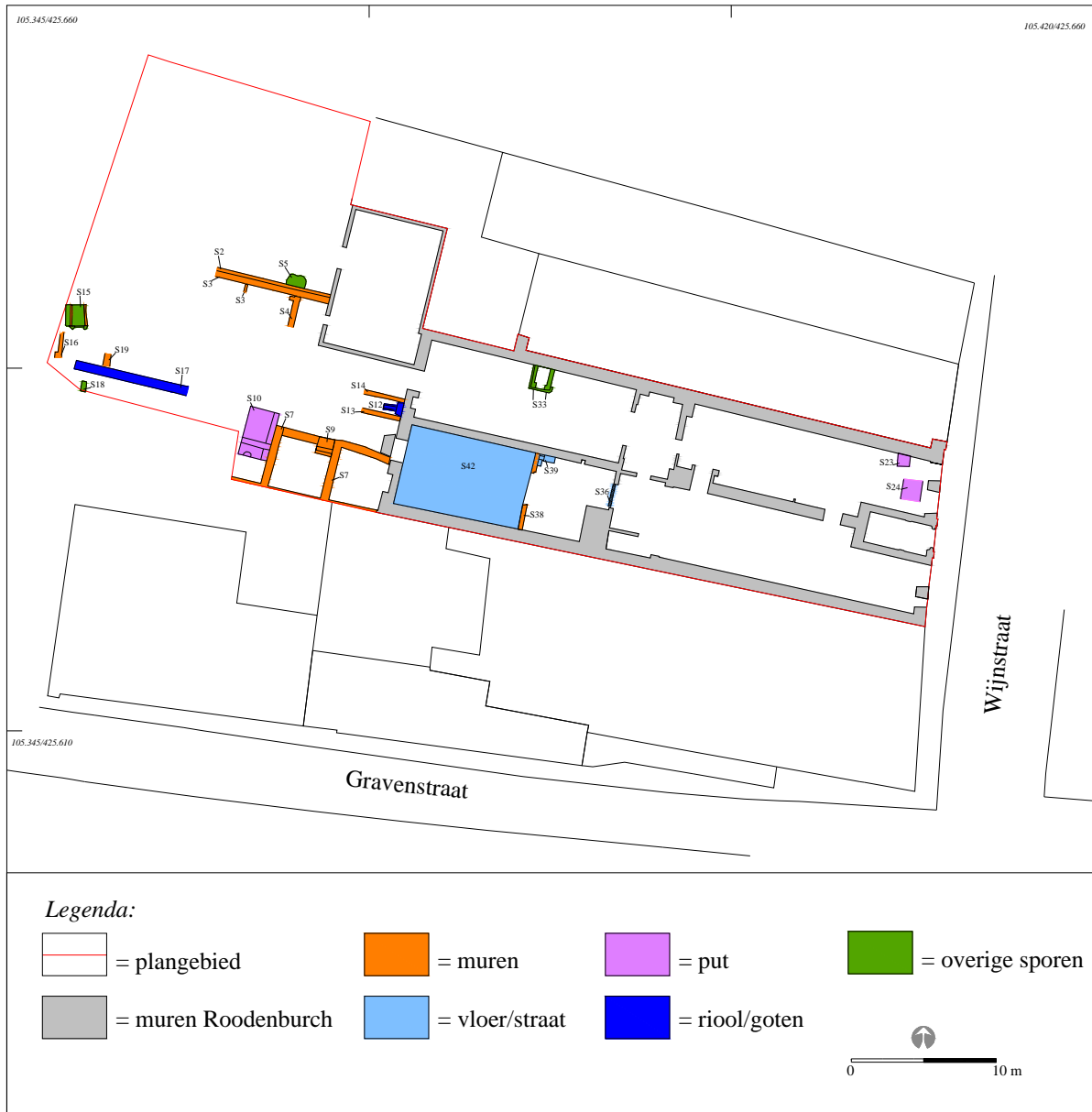
²⁹ Muur S7 bestaat uit gelen en rode bakstenen met een formaat van circa 18x8,5x4 cm. Top muurresten op 3,37 m NAP. Het muurwerk is niet afgebroken en na documentatie afgedekt met grond.

Direct ten westen was een waterkelder van circa 3,3 x 2 m aanwezig.³⁰ Het keldertje had een diepte van 175 cm. In het gewelfde dak was een gat aanwezig waaruit water gehaald kon worden. In het keldertje stond water en er zijn geen vondsten in aangetroffen.

Afb. 10. De westelijke ruimte van de 17^e –eeuwse aanbouw op het achtererf van huis Roodenburch (S7). Links is de ingang met trap aanwezig (S9). Rechts is het tongewelf van de waterkelder S10 te zien. Fotorichting: zuid.

³⁰ Rode en gele baksteen met een formaat van circa 19x9x4 cm. De top van het tongewelf lag op 3,01 m NAP. I.v.m. gevaar van verzakking is het dak afgebroken en is het keldertje, na inspectie, opgevuld met grond.

Afb. 11. De bewoningssporen uit de 17^e en 18^e eeuw.

In de tuin is ook de perceelsscheidingsmuur tussen Roodenburch en het ten noorden hiervan gelegen huis Almangien teruggevonden (afb. 11, S2, S3).³¹

Tegen de muur was een afvalkuiltje aanwezig met veel fragmenten van glazen flessen, een fragment van een steengoed kruik en een pijpensteel en kan gedateerd worden in de 18^e eeuw (S5).³² Meer westelijk was een tweede goot (S17) aanwezig, maar deze is niet het verlengde van de goot uit het huis (S12).³³

Vanuit het huis Roodenburch was een bakstenen goot/riool tussen twee muurtjes aanwezig (S12, S13, S14).³⁴

Ten slotte zijn geheel in het westen op het achtererf nog aantal muurdelen (S16 en S19), een natuurstenen blok (S18) en een grote natuurstenen plaat (S15) gevonden.

De laatste is waarschijnlijk een hergebruikt gevel- of trapfragment. Aan de zijkanten zijn resten van gele ijsselstenen muren aanwezig die hierop gemetseld zijn geweest. Dit zijn mogelijk de verlengden geweest van de muren S16 en S19. Hiertussen kan een gangetje aanwezig zijn geweest.

In het pand zijn muren, vloerrestanten en putten aangetroffen. In het voorhuis was een kelder met tongewelf aanwezig (S24).³⁵ Omdat deze kelder intact is gelaten, is het niet duidelijk of het een beer- of waterkelder betreft. Ten noorden hiervan is een putje (S23) die in verbinding staat met de kelder S24. Afhankelijk van de functie van de kelder is dit een stortputje of een put waaruit water gehaald kon worden.

Afb. 12. Rechts: het dak van het keldertje in het voorhuis van Roodenburch (S24).
Links: de vermoedelijke put of stortkoker (S23) van de kelder S24.

In de achterste kelders was een ruimte aanwezig die in tweeën gedeeld was door een muurtje (S38) met daarin een doorgang. In het noordelijke muurdeel was een natuurstenen neut aanwezig (afb. 13). Dit is onderkant van een deuromlijsting. Het is mogelijk dat deze muur en doorgang in een bepaalde fase van het huis de achtergevel en –uitgang waren.

³¹ Muur S3 rode baksteen 19x9,5x5 cm. Muur S2 gele ijsselsteen 18x8,5x4,5 cm. Top op 2,97 m NAP.

³² Dit materiaal is niet verzameld.

³³ Goot S17, bodem goot bestaat uit gele ijsselstenen.

³⁴ Muren S13 en S14, gele ijsselsteen 18x8,5x4 cm. Goot bestaat uit gele ijsselstenen met een bodem van plavuizen van roodbakend aardewerk. Top goot op 3,07 m NAP.

³⁵ Gele en rode baksteen 21x10,5x6 cm. Top tongewelf op 1,92 m NAP. De kelder is geheel intact gelaten en zal niet door de werkzaamheden worden verstoord.

In het westelijke deel ligt een vloer van blauwe natuurstenen plavuizen (S42).³⁶ In het oostelijke deel was waarschijnlijk een vloer van gele ijsselsteen (S36)³⁷ en natuurstenen blokken (S39) aanwezig.

Afb. 13. De muur met doorgang en natuurstenen neut (S38). In de ruimte links is de (afgedekte) vloer van natuurstenen plavuizen te zien (S42).

In de afbraak- en puinlaag voor de doorgang zijn enkele resten van een leeuwenkop van gips gevonden (afb. 14).³⁸ Leeuwenkoppen werden in de 17^e eeuw vaak afgebeeld als decoratie boven poorten en het is denkbaar dat deze oorspronkelijk boven de doorgang heeft gezeten.

Afb. 14. Resten van een leeuwenkop-ornament van gips die mogelijk boven de doorgang in het achterhuis van Roodenburch heeft gezeten. Linksboven in detail een voorbeeld van een dergelijk 17^e eeuws natuurstenen ornament aan de Nieuwstraat 20 in Dordrecht.

³⁶ De vloer is beschermd en zal *in situ* worden bewaard.

³⁷ Formaat 16x7x4 cm, top op 2,26 m NAP.

³⁸ Vondstnummer 5.

Ten slotte is er in de noordelijke, achterste kelder een bakstenen hokje aanwezig (S33). Deze heeft een afmeting van 1,5 x 1,3 m en bestaat uit gele en rode bakstenen met een formaat van 20x10x5 cm. De oorspronkelijk functie van dit hok is niet duidelijk, maar lijkt oorspronkelijk een doorgang of voortzetting te hebben gehad in de bovengelegen verdieping. Ook is het moeilijk een goede datering voor het bouwwerk te geven. Ook gezien het formaat van de bakstenen is het mogelijk dat het is gebouwd of verbouwd in de 16^e eeuw, mogelijk in 1550 bij het samenvoegen van de twee huizen. Dit vermoeden wordt mogelijk onderbouwd door de vondst van twee zandstenen consoles die zijn gebruikt als hoekstenen van dit hok (afb. 11, 14. S33). Consoles zijn uitkragende constructieblokken die in de muur worden aangebracht ter ondersteuning van de houten draagbalken (liggers) van een daarboven gelegen verdieping/vloer. De consoles zijn beide versierd met geometrische motieven en vermoedelijk afkomstig van de bovengelegen verdieping van Roodenburch. Ze dateren waarschijnlijk uit de 16e eeuw.

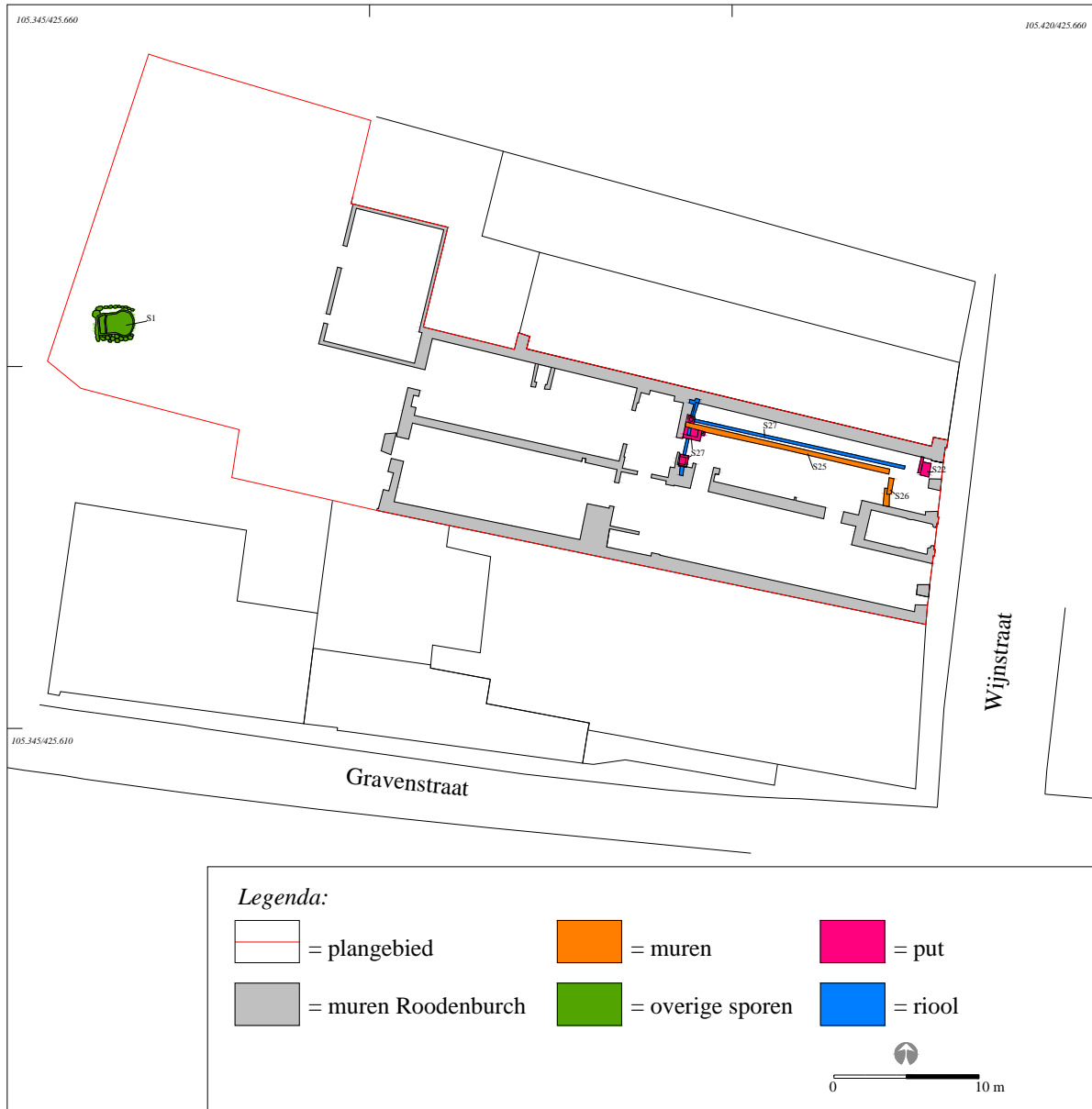
Afb. 14. Rechts: het bakstenen hokje met de hergebruikte consoles als hoekstenen.

Boven: Eén van de consoles in detail, zoals die oorspronkelijk gebruikt is.

Periode 3: bewoningssporen uit de 19e – 20e eeuw

In de noordoostelijke kelder waren een muur,³⁹ riolen en een aantal bezinkputten aanwezig (afb. 15). In de achtertuin is een tuinornament gevonden (S1).

Afb. 15. De bewoningssporen uit de 18e en 19e eeuw.

³⁹ De muurdelen S25 en S26 waren zeer waarschijnlijk één en dezelfde muur. Fabriekssteen, geel, 23x10,5x6 cm. Top beide delen op 2,46 m NAP.

Het tuinornament is een vijvertje van beton met daaromheen een laag muurtje van bakstenen.⁴⁰ Aan weerszijden daarvan zijn rijen metaalslakken aanwezig die een grillige rotspartij moeten suggereren. Achter de vijver is een hekje van beton aanwezig die een boomstronk en boomstakken imiteren (afb. 16). Op de boomstronk heeft, gezien de afdruk in het beton, ooit een bloempot gestaan. Het tuinornament kan gedateerd worden tussen 1870 en het begin van de 20^e eeuw en zal worden opgenomen in de tuin van het gerenoveerde hotel.

Afb. 16. Het 19^e / 20^e-eeuwse tuinornament in de achtertuin van huis Roodenburch.

⁴⁰ Rode baksteen 17x7,5x4 cm.

5. Conclusies

Tussen augustus 2009 en maart 2010 zijn tijdens een archeologische begeleiding in het plangebied Wijnstraat 153 te Dordrecht bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen/16e tot de 20e eeuw gedocumenteerd. Ten aanzien van de geformuleerde doelstellingen kan het volgende worden geconcludeerd:

1. Hoe is de bodemopbouw in het plangebied?

Vanaf een diepte tussen circa 7,5 en 8 m onder het huidige maaiveld is een veenpakket aanwezig. In het westelijk deel van het plangebied ligt hierop een afzettingpakket dat geïnterpreteerd kan worden als een geul- of geulnabije afzetting. Mogelijk betreft dit de veronderstelde watergang (zwin) tussen Dordrecht en Zwijndrecht. Een andere mogelijkheid is dat de afzetting gerelateerd kan worden aan het ontstaan van de (huidige) Oude Maas rond het einde van de 12e eeuw.

Op deze natuurlijke afzettingen is overal een dik pakket, door mensen opgebracht, ophogingen aanwezig. Dit is onder te verdelen in drie fases.

Het diepst gelegen pakket ophogingen betreft een vrij "schoon" ophogingspakket. Daarnaast zitten er in dit pakket ook verschillende stro- en hout(snipper)lagen, en vertoont een gelijkenis met de samenstelling en opbouw van dijken en (woon)hillen. Dit oudste ophogingspakket kan gedateerd worden in de periode eind 12e – 13e eeuw. Hierop is een "vuil" ophogingspakket aanwezig, dat dateert uit de periode 14e – 17e eeuw. Aan de Wijnstraat waren in dit pakket een groot aantal leeflagen aanwezig, die geïnterpreteerd kunnen worden als de verschillende vloerniveaus in het huis 't Schaeck/Roodenburch.

Deze bodemopbouw is vergelijkbaar met de door dhr. Sarfatij onderzochte locaties aan de Wijnstraat ter hoogte van de Tolbrug.

Ten slotte was er in de tuin nog een derde fase van ophogingen aanwezig. Dit pakket is te dateren in de 19e en 20e eeuw. Het is ook mogelijk dat dit pakket is opgebracht rond 1757, toen het pand, na een lange periode de Bank van Lening te hebben gehuisvest, weer in particulier bezit kwam.

2. Zijn er binnen de te verstoren diepte bewoningssporen aanwezig?

Er zijn bewoningssporen gevonden die ingedeeld kunnen worden in drie bewoningsperiodes; namelijk de Late Middeleeuwen/16e eeuw, de 17e-18e eeuw en de periode 19e-20e eeuw.

In het pand zijn een aantal muurresten gevonden die waarschijnlijk behoorden tot de (zij)muren van de middeleeuwse huizen Roodenburch en 't Schaeck. Het gaat hier om de huizen van vóór het samenvoegen van de panden in circa 1550.

Ook waren er nog enkele vloer- en straatrestanten en een putje uit deze oudste periode aanwezig.

In de periode 17e-18e eeuw was er achter het huis Roodenburch een vrij grote aanbouw met een waterkeldertje aanwezig. Daarnaast lagen er op het achtererf een aantal goten en is de perceelsscheidingsmuur met het buurpand Almangien teruggevonden. Inpandig zijn een keldertje, vloeren en muren gevonden.

Uit de periode 19e – 20e eeuw is een betonnen tuinornament vermeldenswaardig.

Tijdens het veldwerk zijn de archeologische waarden die door de graafwerkzaamheden zouden worden verstoord, gedocumenteerd en waar nodig geborgen. Tijdens dit onderzoek zijn vrijwel alle aangetroffen bouwelementen en kelders onverstoord gelaten.

Voor vragen over de conclusies in dit rapport kan contact worden opgenomen met M.C. Dorst, senior archeoloog, Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht (tel. 078-639 84 21).

Literatuur

Balen Jz, M., 1677: *Beschryvinge der stad Dordrecht* ect., Dordrecht (fotostatische herdruk Dordrecht 1966).

Baarsel, M. van, 1992: *Van aardappelmarkt tot Zwijndrechts veerhoofd. De straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht*. Hilversum: verloren.

Dorst, M.C., in prep.: Voorstraat 244, Mijnsheerenherberg. *Dordrecht Ondergronds* 5. Bureau Monumentenzorg & Archeologie, gemeente Dordrecht, PvE nummer 2009-5.

Dorst, M.C., 2009: *Programma van Eisen voor het uitvoeren van een archeologische begeleiding. Projectcode 0912 Huis Roodenburg / 't Schaeck*. Bureau Monumentenzorg & Archeologie, gemeente Dordrecht, PvE nummer 2009-5.

Heiningen, E. en K. Siegmond, 2006b: De huizen Roodenburg en Henegouwen (2). In: *Oud-Dordrecht 2006-2*. Tijdschrift van de historische vereniging oud-Dordrecht.

Heiningen, E. en K. Siegmond, 2006a: De huizen Roodenburg en Henegouwen (1). In: *Oud-Dordrecht 2006-1*. Tijdschrift van de historische vereniging oud-Dordrecht.

Heiningen, E. van, 2005: *Hoekstenen van Historisch Dordrecht. Rapportage van het onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van de panden 'Henegouwen' en 'Holster', Gravenstraat 31-35/Wijnstraat 155-157 en Wijnstraat 153 te Dordrecht*. Aedicula Historisch Onderzoeksbureau.

Hendriks, J. & J. Koonings, 2001: *Van der stede muere. Beschrijving van de stadsmuur van Dordrecht*. Vereniging Oud Dordrecht, Dordrecht.

Koorn, A.C.F., 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. Deel 1 (tot 1222). Den Haag.

Sarfatij, H., 2007: *Archeologie van een Deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*. Stichting Matrijs, Utrecht.

Pons, L.J., 1997: Dordrecht en de grenzen van 'Swindrechtwert'. *Historisch-Geografisch-Tijdschrift*.15 (3), 99-109.

Weijs, C., 2010: *Bouwhistorische documentatie Wijnstraat 153, Roodenburg*. Rapportage Bureau Monumentenzorg & Archeologie, gemeente Dordrecht.

Afkortingen

ARCHIS	ARChEologisch Informatie Systeem van de RCE
BMZA	Bureau MonumentenZorg & Archeologie van de gemeente Dordrecht
D.I.	Dordracum Illustratum
mv	maaiveld
NAP	Normaal Amsterdams Peil
PvE	Programma van Eisen